

Theodor Karp

A csönd faggatása — II.

Liturgia, ének és zsoltározás a korai zsinagógában

Ima és zsoltározás a templomban

Miután áttekintettük a legalapvetőbb hátterismereteket, végre az imát, az éneket és a zsoltározást közelebbről érintő témákra térhetünk. A Második Szentélyben zajló imáról és zsoltározásról több adatunk van, mint az ókori zsidó kultusz bármely más területéről. A korábban kifejtett alapelvekből kiindulva: a Templom szentsége abból származik, hogy benne őrzik a kőtáblákat, amelyeket Mózes a Sinairól lehozott. Ezeknek a szentekszentje adott helyet. Egyszerű izraelita nem juthatott hozzájuk, de a leviták, sőt a kohaniták, Áron papi leszármazottai sem. Egyedül a főpap léphetett be a szentekszentjébe, és egyedül Jom Kipurkor, az engesztelőnapon, amikor a bűnökért ment engesztelő áldozatot bemutatni a Szentélybe.

Az áldozati rítus volt az, amit a férfiak többen is láthattak: ezt az imával és zsoltározással kísért szertartást a Tóra írja elő a Leviták könyvében. Az áldozatbemutatáshoz kapcsolódó különféle feladatokat a kohaniták, Áron papi leszármazottai látták el, akik sorshúzás útján nyerték el a kívánt tisztségeket. A zsoltározás a leviták dolga volt: a szertartást Izrael különböző területeit képviselő csoportok jelenlétében végezték, amelyeket *ma'amadot*nak neveztek. A reggeli és a délutáni áldozat közti időben a férfiak e három csoportja közösen imádkozott. Imáik a tízparancsolat és a *Sema* három, a Tóra különböző szakaszaiból vett részletével bővített recitálását és az *Amida* egyik korai változatát egyaránt magukba foglalták.

Ha helyesen értem, létezhetett magánima is, noha ilyet a Talmud kifejezetten nem említ. Mégis, a *Tamid*hoz írott 4. misna megállapítja, hogy

Akit az oltár hamujának eltakarítására kisorsoltak, az fölkészült a műveletre. Így szóltak hozzá: „Ügyelj, hogy meg ne érints egyetlen edényt sem, míg meg nem mostad kezedet és lábadat a mosdókádban!”

A szöveg visszaul a tisztaság kérdésére, amelyet korábban a *Kelim* értekezéssel kapcsolatban említettünk. Tisztán fogalmazza ezt meg Neusner fordítása: „Ügyelj, hogy meg ne érints egyetlen eszközt sem [ti. a hamulapátot], míg meg nem szentelted kezedet és lábadat a mosdókádban.” Úgy vélem, hogy egy megszentelő cselekedet (és a mosakodás az volt) előkészítő áldást, azaz rövid imát is tartalmaz. Az áldás elismerése annak, hogy Isten minden dolgok legfőbb forrása, és kifejezése annak, hogy hálásak vagyunk az ő rendelkezéseiért.

Theodor Karp a zenetörténet professor emeritusa (Northwestern University, Evanston, Illinois). Kiemelkedő művei: The Polyphony of Saint Martial and Santiago de Compostela (tanulmány és kiadás két kötetben), Aspects of Orality and Formularity in Gregorian Chant; számos tanulmány szerzője. Jelen cikke Interpreting Silence: Liturgy, Singing, and Psalmody in the Early Synagogue címmel jelent meg. A fordítás megjelenetése a szerző engedélyével történt.

Egy további mellékmondatból megtudjuk, hogy a kohanita a mosdókádat használva szentelte meg kezét és lábát, majd magához vette az ezüst hamulapátot, és fölment az oltár tetejéhez. Kimerte az égésterméket az egyik, majd a másik oldalról, folytatta a legbelül maradt hamuval, majd lejött. Ezek nem pusztán gyakorlati intézkedések voltak, hanem szertartásos cselekedetek is, amelyeket áhítattal kellett végezni. (A megszentelés műveletét azután megismételték az előbbi kohanita fivérei, amikor —annak tiszttségét kiegészítve— fölmentek az oltár tetejéhez, hogy eltávolítsák az előző napon elégetett adományok maradványait, amelyeket nem emésztett meg a tűz.)

Megjegyezhetné valaki, hogy a föntebb leírt összefüggésben a *Sema* közösségi, a gyülekezetnek fönntartott imádság, és hogy ismeretünket erről a közösségi jellegéről kiterjeszthetnénk visszamenőleg azokra a városokra és falvakra is, melyekből a *ma'amadot* származtak. Érdemes megfigyelnünk a *Sema* első toldalékának folytatását a *Vaetchanan* hetiszakaszból. (MTörv 6,5–9)

Szeresd az Örökkévalót, a te Istenedet egész szíveddel, egész lelkeddel és egész erőddel. És legyenek ezek az igék, amelyeket neked ma parancsolok, a szíveden, és jól tanítsd meg ezekre gyermekeidet és beszélj róluk, midőn ülsz házádban és midőn jársz az úton, midőn lefekszel és midőn fölkelsz. És kösd ezeket jelül kezedre és legyenek homlokkötőül szemeid között, és írd őket házad ajtófélfáira és kapuidba!

A „legyenek ezek az igék” részletnek lehetséges egy szűkebb és egy tágabb értelmezése. Az előbbi a mezüzére vonatkozik, amelyet a vallásos otthonok ajtajára szögelnek, és a tfillinre, amelyet a hívő zsidó a reggeli ima idején visel; a tágabb értelmezés a Tórára a maga teljességében utal. A parancsolat szerint állandóan, tartózkodási helytől és napszaktól függetlenül a Tórára kell gondolnunk. Ennek köszönhető, hogy a Tóra tanulmányozása a lehető legnemesebb elfoglaltságnak minősül; ezért van, hogy egy megszentelt étkezés tökéletlen a Tórából vett szavak nélkül. Röviden: a Tóra önmagában hordozza az utasítást, amely örökkévalóvá teszi. Ebből a szakaszból származik a *Sema* recitálását megszabó, mindenkit érintő talmudi követelmény.

Meg kell még jegyeznünk, hogy a Tóra tanulmányozása nem azonos a Tóra „olvasásával” mint a nyilvános istentisztelet részével. Bárki tanulmányozhatja egymaga is, bár jobb, ha néhány társával együtt teszi. A késő ókorban (és mai orthodox gyülekezetekben) a tóraolvasás a nyilvános istentisztelet eleme meghatározott napokon és időkből, amely megköveteli legalább tíz, tizenhárom évesnél idősebb zsidó férfi jelenlétét. A talmudi megkülönböztetés város és falu között az, hogy az előbbi rendelkezik a „megfelelő” tíz férfival, vagyis alkalmas a megkívánt létszám biztosítására. A Tóra tanulmányozásához alkalmas egy kódex (manapság egy könyv, a *chumas*) vagy —ha elérhető— egy tekercs. A nyilvános istentisztelethez tekercs szükséges. Egy kóser tóratekercs hasábjainak elrendezése sajátos mintát kell kövessen. Ez a részletes minta figyelmen kívül hagyható egy tanulmányozásra szánt kódex vagy könyv esetében. Egy tanulmányozásra szánt Tóra lehet nyomtatott, kerülhet papírra és írható bár-

milyen tintával, tartalmazhat a magánhangzókra utaló pontozást, a kantillációt szabályozó zenei jeleket és fordítást is. Egy istentiszteleti használatra szánt Tórát két rúdon rögzített, különleges pergamentekercsre kell írni, kézzel, meghatározott tintával, szabványos írásképpel, magánhangzók és kantillációs jelek nélkül. A pergamen színének és fonákjának használata sincs az írnok döntésére bízva. E bekezdés lezárása előtt emlékeztetnünk kell arra, hogy a Tórában magában is szerepel egy utasítás annak a nyilvános istentisztelet elemeként való olvasásáról, de erre csak később fogunk visszatérni.

Visszatérve most a Templom liturgiájára, a Misna (*Tamid* értekezés 7,4) arról tájékoztat, hogy a leviták egy-egy saját zsolnárt énekeltek a hét minden egyes napján. Átalakulva ez a gyakorlat a mai napig folytatódik, és valójában maga az érintett misna is részét képezi a szombat hagyományos megülésének. Vasárnapokon a 24.* (*Az Örökkévaló a föld s ami betölti*), hétfőnként a 48. (*Nagy az Örökkévaló és nagyon dicséretes*), kedden a 82. (*Isten ott áll a hatalmasok gyülekezetében*), szerdán a 94. (*Az Örökkévaló a bosszú Istene*), csütörtökön a 81. (*Vigadjatok Istenünk, erősségünk előtt*), pénteken a 93. (*Az Örökkévaló uralomra lépett*), szombaton a 92. (*Zsolnárténe szombat napjára*) zsolnárt énekeltek.

A zsolnárokat legalább tizenkét felnőtt levita adta elő. Két *nevelen* („hárfán”), kilenc *kinoron* („lanton”) és egy pár cintányéron játszottak. (*Arakin* 13a) A harsona-, lant- és hárfajátékosok sora többszörösére bővíthetett, de csak egyetlen cintányéros volt megengedve. A kiskorúak beléphettek a Szentély udvarába, amikor a leviták fölálltak, hogy énekeljenek, de nem engedték be őket a *duchanra* (emelvényre), és hangszereket sem használhattak. Mégis részt vehettek az éneklésben. (*Arakin* 13b) A szövegek szakaszokra voltak osztva, és a szakaszok közti szünetekben a kohaniták hármásával megfújták sófárjukat, mire a jelenlők arca borultak.

Az egyes napokhoz tartozó zsolnáron kívül más zsolnárokat további különleges alkalmakra tartottak fenn. A legfontosabb csoport ezek közül az úgynevezett *Halél*-zsolnároké (Zsolt 113–118) volt: ezeknek többsége a *Halelujah* szóval kezdődik és/vagy végződik. (Egyes bölcsek véleménye eltér abban, hogy a szó az illető zsolnárt zárja, vagy a következőt kezdi-e.) A *Halélt* a nagyobb ünnepnapokon, például a húsvéti áldozat alkalmával, húsvét (*Pészach*) és pünkösd (*Sávuot*, a „Hetek ünnepe”) első napján, *Szukot* (a „Sátoros ünnep”) és *Chanuka* egész hetében énekeltek. Ezek közül tizenkét napon, így még *Pészach Seni*-kor (a második húsvét azoknak, akik nem lehettek ott az elsőn), de leszámítva *Chanukát*, a hangszerek kiegészültek a *halillal* (nádsíp).¹ E tanulmányban később még fogok szólni olyan zsolnárokról, amelyeket böjtnapokon használtak esőért mondott imádságul. Lehettek további fontos alkalmi is a liturgikus zsolnározásnak, de ismereteink ezzel kapcsolatban hiányosak.

Az olvasó biztonnyal tisztában van azzal, hogy a zsidó naptár holdnaptár. Az ókorban az újhold (vagyis a következő hónap) beálltát nem csillagászati

* A zsolnárokat a maszoréta kánon szerint számozzuk. *A ford.*

¹ *Arakin* 10a.

számítás, hanem két vagy több szemtanú tapasztalata erősítette meg. A *Ros HaSana* értekezésben (4,4) a Misna ezt írja:

Eredetileg bármely napszakban elfogadták az újholdról szóló tanúságokat. Egy alkalommal a tanúk késve érkeztek, és a leviták elhibázták a napi himnuszt.

Nyilvánvalóan az új év kezdetét meghirdető zoltározásról van szó. De a Babilóniai gemarája nem egyértelműen magyarázza ezt a szakaszt. Aha ben Huna rabbi szerint a járulékos áldozatnál a leviták a „Vigadjatok Istenünk, erősségünk előtt”-et (Zsolt 81, csüörtökre) énekelték, a délutáni áldozat idején pedig a „az Örökkévaló hangjára megremeg a sivatag” szavakat (Zsolt 29,8) tartalmazó zoltárt. Érdemes volna föltárnunk rabbi Aha értelmezésének forrásait.

A templom területén nemcsak liturgikus alkalmakon szólalhatott meg zene. A Szuká 51b értekezés misnája szerint:

Aki nem látta az örömet a vízmerítés helyén, az sohasem látott örömet életében. A Sátoros ünnep első napjának végén levonultak az Asszonyok udvarába, ahol nagy ünnepséget rendeztek [...] Kegyes és szentéletű férfiak táncoltak ilyenkor öelöttük, kezükben égő fáklyával, s közben dalokat és dicséreteket énekelték. És számtalan levita hárfákkal, lantokkal, cimbalmokkal, harsonákkal és más hangszerekkel az Izraeliták udvarából az Asszonyok udvarába vezető tizenöt lépcsőn foglalt helyet, a zoltárok közül a tizenöt lépcsőéneknek megfelelően. Ezeken álltak a leviták hangszereikkel, és énekelték énekeiket. Két pap, kezében harsonával, a Felső kapunál állt meg, amely az Izraeliták udvarából az Asszonyok udvarába vezet. Amikor a kakas megszólalt, teki'át <hosszan megfúvott hangot> játszottak, majd egy teru'át <rezegtetett hangot>, és ismét egy teki'át. Amikor elérték a tizedik lépcsőfokot, egy teki'át, egy teru'át és egy teki'át játszottak. Amikor elérték az udvart, egy teki'át, egy teru'át és ismét egy teru'át játszottak. Továbbmentek, harsonájukat fújva, mígnem elérték a Keleti kaput. Amikor elérték a Keleti kaput, arccal keletről nyugatra fordultak, és kiáltották: „A mi atyáink e helyt háttal fordítottak az Úr Templomának, és arcukkal keletnek fordulván, a fölkelő napot imádták, de a mi szemek az Úrra tekintenek.” Júda rabbi szerint megismételték <az utolsó szavakat>, és azt mondták: „Mi az Úré vagyunk és a mi szemek az Úrra tekintenek.”

Az adatokat talán kiszínezte az utókor, de semmi okot nem látok arra, hogy megkérdőjelezzük alapvető hitelességüket. És azt hiszem, hogy ha a zene egésze nem is, egy része biztosan a zoltárok énekléséből állt.

A Joma 19b értekezésben van egy gemara, amely a következő misnából indul ki:

Ha ő [a főpap] elszunnyadt <Jom Kipur éjjelén>, a fiatal papoknak csettinteniük kellett előtte középső ujjukkal, majd így szóltak: „Uram, főpap, ébredj és űzd ki az álmod ez egyszer e hajlékból!” Mulattatniuk kellett őt, míg a leülés [a mindennapos reggeli áldozat] ideje el nem érkezett. A magyarázat ezt írja: „Egy Tana tanította: Nem a hárfával és nem a lanttal, hanem ajkukkal mulattatták őt. Mit énekelték? «Ha nem az Örökkévaló épít egy házat, hiába fáradoznak építői.» (Zsolt 127,1)”

A Szentély lerombolása

A Szentély lerombolása 70-ben keserves csapás volt a zsidóságra. Az eseményről, amely Áv hó 9-én történt, azóta is minden évben böjttel és különleges szertartásokkal emlékeznek meg a zsidók a világ minden táján. Sőt úgy tartják, hogy más, a zsidókat később sújtó szerencsétlenségek is ezen a napon mentek végbe. Ezen a napon utasították ki a zsidókat Spanyolországból. És a Ferdinánd főherceg ellen elkövetett merénylet, amellyel a világháborúkhöz és a holokauszthoz vezető események láncolata kezdődött, ugyanerre a napra esett. Ám e komoly és nem lebecsülendő veszteségnek mégsem volt olyan mindent elpusztító hatása, amilyent többen tulajdonítanak neki. A csapás nem volt halálos, jóllehet megszüntette a zsidó kultusz leglátványosabb területét. McKinnon professzor helyesen idézi Eleazar rabbi szavait, amelyeket a *Berakot* 32b őrzött meg:

A nap óta, amelyen a Szentély leromboltatott, egy vasfal húzódik Izráel és annak mennyei Atyja között, amint olvassuk: „És végy magadnak egy vasserpenyőt, és állítsd fel azt vas-kőfal gyanánt tekőzted és a város közt!” (Ez 4,3)

Ugyanebben a gemarában mindjárt megelőzőleg Eleazar is kijelentette:

A naptól fogva, amelyen a Szentély leromboltatott, az imádság kapui bezárultak, amint olvassuk: „Ha kiáltok is, bedugta füleit az én imádságomra.” (Siral 3,8)

Természetesen az ilyen megállapítások nem fejezik ki minden zsidó viszonyulását, sőt maga Eleazar is többféle hangulatban szól a témáról. Az idézeteket megelőző bekezdés egyik részletében Eleazar kimondja: „Az ima sokkal hathatósabb, mint az áldozat, amint olvassuk: „Mit teszek én a ti sok áldozatokkal?”² Másutt a következőket tudjuk meg:

Johanon ben Zakai rabbi egyszer, a Szentély lerombolása után, Jeruzsálemhez közel tanítványával, Józsva rabbival beszélgetett. Józsva a Szentély romjaira nézett, és azt mondta: „Jaj nekünk! A hely, amely állatokat ajánlott föl engesztelésül Izráel népének bűneiért, romokban hever!” Akkor Johanon ben Zakai rabbi a következőképpen vigasztalta: „Ne bánkódj, fiam! Van más módja az engesztelésnek, még ha a Szentély le is romboltatott. Most az irgalmasság cselekedetei által kell vezekelnünk.” Mert írva van: „Irgalmasságot kívánok én, nem áldozatot.” (Oz 6,6)³

Amikor a Talmud maga megjelöli a legnagyobb veszteséget, amely a zsidó népet érte, akkor nem valamelyik Szentély pusztulását említi, hanem a Tóra görögre fordítását (a Septuagintát).

² Iz 1,11. További példája olvasható a prófétai értékítéletnek Sámuel Saulnak tett szemrehányásában: „Vajon az áldozatokban nagyobb gyönyörűsége vagy-e az Istennek, hogy nem mint az ő szavához való engedelmességben? Íme az engedelmesség jobb az áldozatnál, jobb az ő szavának megfogadása, hogy nem mint a kosoknak kövéri.” (1Sám 15,22 — a *Zachor* hetiszakaszhattárájából)

³ *Avot d'Rabbi Natan* 11a.

Az idézett két vélemény kifejezi a prófétai hagyomány egyik részét, amely több száz éven át hatott. Ezt a hagyományt a Szentély fönsége és gazdag liturgiája valószínűleg sokak szemében elhomályosította. De ha a Szentély áldozati rítusa képezte volna a judaizmus lényegét, kétséges, hogy a vallás túlélhette volna-e az épület pusztulását. Ellenkezőleg: a Szentély pusztulása a közösségi és egyéni istentisztelet alapjainhoz fordította vissza a zsidóságot.

A tóraolvasás mint a zsinagógai ima és zsoltározás kulcsa az ókorban

Ha a közösségi ima és a zsoltározás lehetséges ókori helyzetét kívánjuk föltárni a Templomon kívüli Izraelben, akkor —véleményem szerint— annak fölismerésével kell kezdenünk, hogy mindezek az elemek csupán járulékosak a Tóra nyilvános, a közösségi istentisztelet részeként való olvasásához képest. Ha nem ezt a központi mozzanatot tekintjük kiindulópontnak, e járulékos anyagokat megérteni kívánó igyekezetünk tévútra kerül. Az ilyen jellegű fölolvasást megkívánó parancs már magában a Tórában is szerepel. A *Vajjélekh* hetizsakasz (MTörv 31,10–12) elmondja, hogy

És Mózes megparancsolta nekik, mondván: „Minden hét év végével, az elengedés évének idején, a Sátrak ünnepén, midőn egész Izráel eljön, hogy megjelenjék az Örökkévaló, a te Istened színe előtt azon a helyen, amelyet kiválaszt, olvasd fel ezt a Törvényt egész Izráel előtt, füleik hallatára! Gyülekezzesz egybe a népet, a férfiakat, a nőket és a gyermekeket és a te jövevényedet, aki kapuidban van, hogy hallják és hogy megtanulják és féljék az Örökkévalót, a ti Isteneteket, és gondjuk legyen rá, hogy megtegyék e Törvénynek minden igéjét!”

De ez a parancs —akárhogyan is— csak hétévente teljesíthető.

Mikor lett a tóraolvasás a nyilvános istentisztelet állandó elemévé? A *Tanah** utolsó könyveinek némelyike, így Ezdrás és Nehemiás beszámol arról, hogy a Tórát közösségben olvasták a babilóni fogságból való visszatérés után, de nem tájékoztat ennek gyakoriságáról. Tudásunk fölöttebb hézagos. Minthogy e tanulmány időhatárait i. e. 200 és i. sz. 200 között határozta meg, jogosnak érzem, hogy figyelmen kívül hagyjam a megelőző háromszáz évet, és közvetlenül a tárgyalt időszakra térjek.

Ezért kézenfekvő kiindulni Zeitlinnek az i. e. 150 körüli évekről tett megállapításából. Mint írja,

A zsinagóga mint intézmény, mint a tóraolvasás és az imádság háza akkor jött létre, amikor a farizeusok bevezették a mindennapos áldozatot mint közösségi följajánlást. [...] A farizeusok [...] azt állították, hogy a korban tamid, a mindennapos áldozat nem úgy tekintendő, mint egyéni följajánlás, hanem mint közössé-

* A héber biblia a könyveket nagyobb egységekbe foglaló részekre oszlik. A *Tanah* kb. a történeti könyveket jelenti. A ford.

*gi áldozat, így a marha megvásárlására szánt pénzt az egész zsidó népnek kelle-
ne adnia, az állatokat pedig a kincstár készleteiből illenék kifizetni. [...] Az ott-
hon maradt tagok <minden egyes ma'amadból> azokon a napokon, amelyeken
föltehetően Jeruzsálemben kellett volna lenniük, összegyűltek a megfelelő város-
ban, és fölolvasták a Tóra áldozatra vonatkozó szakaszait.⁴*

A *Ta'anit* értekezés negyedik fejezetének első misnája meghatározza a teremtés leírásának beosztását (föltételezhetően a Leviticus idevágó részeinek kiegészítéseként); ezek valamelyike ilyen körülmények között mindennap sorra került. A Genesis 1–8. verse az első napra (vasárnap), a 6–12. hétfőre, a 9–19. keddre, a 14–23. szerdára, a 20–31. csütörtökre, a 20–31. pedig a 2,1–3-mal péntekre volt előírva. Ennek a szövegnek közvetlen következményei vannak e tanulmány végeredménye szempontjából, mivel a közösségi tóraolvasást igazolja a Szentély főnnállásának idején. Ismét úgy találjuk, hogy a Misna évszázadokkal korábbi anyagról tudósít. Minden valószínűség szerint a hivatkozás olyan gyakorlatot ismertet, amely jóval Jézus születése előtt volt érvényben. A késő ókorban a Tóra „olvasása” szombatra, hétfőre és csütörtökre korlátozódott. Hogyha viszont mindennap tartottak istentiszteletet, azon a zsolttározás volt lehetséges.

A Talmud számos részlete támasztja alá Zeitlin korábban már idézett megállapítását az utcán mondott közösségi imáról (vö. a 3. lábjegyzettel és az azt követő főszöveggel). A Jeruzsálemi Gemarájában, a *Megila* értekezéséből megtudjuk, hogy Johanon rabbi, Menahem rabbi és José rabbi szerint „Egy városi utca a megszentelés tárgya. Ezért vigyenek ki egy tóratekerceset az utcára, és olvassák ott nyilvánosan!”⁵ (Ez a szabályozás tulajdonképpen ellentmondásos, mert később nyilvánvalóvá lesz, hogy az említett összejövétel nem szokványos; amint a *Ta'anit*-ből kiderül, ez a gyakorlat különleges böjtnapokra volt jellemző, amelyeken sürgető ügyben intéztek könyörgéseket Istenhez.) A gemara ezután az utca szentségének kifejtésével folytatódik. Kitér arra, hogy „Aki imádkozik, nem köphet, míg nem ment odébb négy könyöknyire <arról a helyről, ahol imádkozott>.” Továbbá „Aki vizez, nem imádkozhat, míg nem ment odébb négy könyöknyire arról a helyről.” Ezt a szabályt módosítja Jákob bar Aha rabbi, aki úgy látja: elegendő, ha az illető vár annyi ideig, amennyi elég lenne a négy könyöknyi út (kb. 2 m) megtételére. De mi történik, ha valaki más járt arra, és vizelt azon a helyen”? Ismét a szentség lényegéhez térünk vissza. (A szöveg emlékeztet, hogy a Tóra utasítása szerint minden zsidó katona köteles a pogyászában hordani a fekáliák elégetésére alkalmas eszközt; erre azért van szükség, mert Isten a táborhelyen jár.)

A gemarát (a Babilóniai 4. fejezetét) ihlető misna kezdete hozzávetőlegesen:

Ha a város lakosai eladnak valamely városi köztelket [teret vagy utcát], az árából vásárolhatnak egy zsinagógát. Ha egy zsinagógát, vásárolhatnak egy frigyszekrényt. Ha egy frigyszekrényt, vásárolhatnak tokokat. Ha tokokat, vásárolhatnak

⁴ „Origins” 77.

⁵ *Megila* 3,1a. 115.

könyveket [a Profétákat vagy Tórán kívüli könyveket: az „Írásokat” tartalmazó tekerceket]. Ha könyveket, vásárolhatnak egy Tórát. Am ha eladnak egy Tórát, nem vásárolhatnak könyveket; ha könyveket, nem vásárolhatnak tokokat; ha tokokat, nem vásárolhatnak frigyszekrényt; ha frigyszekrényt, nem vásárolhatnak zsinagógát; ha a zsinagógát, nem vásárolhatnak köztelket, és így tovább.

Lehetséges tehát fölfelé haladni a szentségi létrán, de nem engedhető meg a lefelé haladás. A Tórához, a szentség legmagasabb fokához való nagyobb fizikai közelség egyben a szentség magasabb fokozatát jelenti. A misna továbbá leszögezi: „Nem adhatják el a közösségi tulajdont <pl. a zsinagógát> magán-személynek, mert ezzel csökkentik annak szentségét.” A Jeruzsálemi Talmud kifejezetten a tóratekercsről írja, hogy közösségből nem tehető magántulajdonná, méghozzá ugyanezen okból.⁶ Ezek után a gemara így folytatja:

Egy Tórát rátesznek egy Tórára, és egy Pentateuchust <vagyis Mózes könyveit tartalmazó tekercest> más Pentateuchusokra, Pentateuchusokat prófétai tekercekre, de e tekerceket nem teszik a Tóra vagy Pentateuchusok tetejére.

(Ebben az összefüggésben a tóratekercs a Pentateuchus könyvei mellett a prófétai írásokat is tartalmazó, igen nagy tárgy lehetett.) A Tóra betakarására használt tokokat csak erre a célra lehet használni. Az Írás mindhárom részének megvan a maga megfelelő tokja.

De nem takarják be a prófétákat és az Írásokat <azaz Megilotot> tartalmazó könyvet olyan tokkal, amelyet eredetileg a Tóra vagy a Pentateuchus könyveinek betakarására használtak.

E megkülönböztetések a szentség különböző fokozatai között a mai napig megvannak. Egy rakás könyv között a világi könyv vagy könyvek helyezkednek el legalul. Az imakönyvek kerülnek ezek fölé, a Talmud egy vagy több kötete még följebb és a Pentateuchus nyomtatott kiadásai legfölülre. Megismétlem: senki sem tehet egy Pentateuchust vagy bármely más szent könyvet a padlóra: ez összeférhetetlen azok szentségével.

Bár a Talmud később visszavonja az utca szentségével kapcsolatban kifejtetteket, arra következtethetünk, hogy a szentségnek ez a lehetősége korai időpontra vezethető vissza. Néhány egyszerű kérdésre kell válaszolnunk. Hol tartották a Tórát, mielőtt kivitték az utcára? A felelet magától értődőnek tűnik: a frigyszekrényben, az *aron kodes*-ben tartották. A *Ta'anit* valóban fölveti, hogy magát a frigyszekrényt is ki kell-e vinni az utcára. Hol volt a frigyszekrény és a Tóra helye? A válasz, amelyet ajánlottam, hogy ez a hely a zsinagóga volt, és hogy az efféle szent tárgyakat már a korai időkben zsinagógákban tartották. Mivel a Tóra közterületre való kivitelének célja az volt, hogy sürgető könyörgésekkel forduljanak Istenhez, ezek a liturgikus alkalmak imákat foglaltak magukba. A Tóra szentsége tulajdonképpen önmagában is áldásokat kíván meg a nyilvános istentiszteleten.

⁶ *The Mishnah. Rosh Hashanah / Megillah.* Transl. and comm. by Pinhas Kehati. Jerusalem 1994. 33.

Olvassuk tovább a Jeruzsálemi Talmud *Megila* 3,1 gemaráját! Meg kell jegyeznünk, hogy a szakasz kihagyásos. Nincs leírva, hogyan ment végbe a fölolvadás. Egy Tóra, még egy kis Tóra is többé-kevésbé súlyos tárgy, amelynek kezelése sokkal nehezebb, mint egy mai könyvé. És egyes mai Tórák kifejezetten súlyosak.⁷ Nincs olyan fölolvadás, aki képes lenne állva megtartani egy átlagos méretű Tórát néhány másodpercnél tovább: ez nyilván nem elegendő a fölolvadáshoz. Ezenkívül a Tóra szentsége nem engedi meg, hogy a földre helyezték. Nem látok más lehetőséget, mint hogy arra következtessék: egy olvasóasztalt és talán valami terítőt is elő kellett készíteni az alkalomra. De e kellékek egyike sincs megemlítve, s főntebbi megjegyzéseim nem mások, mint példái annak, amit a cím, *A csönd faggatása* alatt értek.

Olvadás vagy éneklés?

Mielőtt továbblépnénk, meg kell állapítanunk, hogy mit ért a Tóra „olvasás” alatt. A probléma nyelvi és kulturális természetű. Smith például prózának tekint: e véleményének alátámasztására Paul Levertoff egyik G. B. Chambershez írott levelét idézi: „Csak megerősíteni tudom azt a tényt, hogy a rabbinikus irodalom nem említi éneklést a korai zsinagógában. Mindemellett figyelembe kell venni, hogy a Törvényt és a Prófétákat —a kísérő áldásokról nem is beszélve— ritmikusan mondták.”⁸ Ezt a fonalat követve olvassuk, hogy

A közelmúltban erre az álláspontra helyezkedett Sigmund Mowinckel: „A zsinagógai kultusz az ókorban sohasem volt énekelt” és „Csak a középkorban született meg a zsinagógai költészet és ének.”

Induljunk el visszafelé e részletek alapján! Mowinckel megállapításai valószínűleg tökéletesen igazak, legalábbis a kairói geniza anyagainak fölfedezését megelőző tudásunk szerint.⁹ Azonban nem érintik a lényegét. Az első ismert költő, akinek művei valamilyen formában ránk maradtak, köztudottan egy bizonyos Josze ben Josze, aki a IV. vagy az V. században élhetett. Néhány emberöltővel később következett Jannai, és ez az első korszak Kallirral érte el tetőpontját, aki a VI. században vagy a VII. század elején alkotott. Ezekben az esetekben *pijjutim*ról (himnuszokról) van szó, vagyis a szó megszokott értelmében vett dalokról. Nincs bizonyítékunk arra, hogy használtak volna ilyeneket a zsinagógákban időszámításunk hajnalán. A lehetőség fönnáll, de semmi nem szól amellett, hogy ezen a vonalon folytassuk a gondolatmenetet, délibábot pedig nem akarok kergetni.

⁷ Az Israel Museumnak van egy igen kis Tórája, de ez merőben szokatlan, és a meglehetősen apró betűk megnehezítik az olvasást. Manapság egészen parányi, papírra nyomtatott Tórák is készülnek gyermekeknek. Ezek persze alkalmatlanok szertartási használatra.

⁸ „Ancient Synagogue” 5.

⁹ Ld. Elbogen: *Jewish Liturgy. A Comprehensive History*. Transl. Raymond P. Scheindlin. Philadelphia 1993. 238.

Tanulmányom tárgya nem a szűkebb értelemben vett dal, a nem-bibliai szövegek dallamos földolgozása. Inkább az Írás szövegeinek éneklésével szándékozom foglalkozni, minthogy ezeknek az ókori zsinagógákban való használata bizonyos. Egyesek talán arra számítanak, hogy a korai zsinagógai éneklés rabbinikus említései a megfelelő héber szót használják, amely az ilyen tevékenységet jelölni szokta. Nem így van; az „énekel” ige megfelelői mások. Ezek „olvasásról”, „recitálásról” beszélnek, de zenei vonatkozásuk több megközelítésből is kiviláglik. Föltétlenül vannak olyan héber szavak, amelyek az éneket vagy az „éneklés” aktusát írják le. Leggyakrabban a *sir* fordul elő, mint a *Sir haSirim*-ben (Énekek éneke), vagy a *Siru lAdonai sir hadas*-ban (*Zengjetek az Örökkévalónak új éneket* [Zsolt 96,1]). Ennek megfelelője a *Lechu neranena lAdonai* (*Hadd örvendezzünk az Örökkévaló elébe* [Zsolt 95,1]). (A különböző szavakhoz különböző képzetek társulnak.) A 33. zsoltár kezdete a rokon értelmű szavak további választékát hozza. Ám ezek a szavak a zsolttáros és társai tevékenységét jelölik. A zsolttáros zsinagógai éneklésének kifejezésére nem alkalmasak.

Ez utóbbi tevékenység megfogalmazását a *Tamid* értekezés záró misnájában tanulmányozhatjuk. Ennek kezdete így hangzik: *HaSir sehaLeviim haju omrim, bevet haMikdas* — szó szerint: „Az ének, amelyet a leviták mondtak [recitáltak, kiejtettek] a Szentély Házában.” A cselekvő ige jelentése a fönti szavakkal adható vissza. Biztosan tudjuk viszont, hogy a leviták *énekeltek*, ráadásul hangszeres kísérettel vagy közjátékokkal énekeltek a zsolttárokot. Ugyanezt a szókészletet használja a mai liturgia, amikor bevezeti a nap zsolttárát. Vegyük például a *HaJom jom Sabbat kodes, sebo haju haLeviim omrim bevet haMikdas* címet!¹⁰ Ha bármelyik mértékadó héber nagyszótárt elővesszük, az *amar* szócikknél a ‘mond, szól, kiejt, megnevez, megígér, szándékozik, ért, gondol, utasít’ jelentéseket találjuk.¹¹ És ha a másik kötetet lapozzuk föl, számos ‘énekel’ jelentésű szót fogunk találni, de az *amar* nem lesz köztük. A részlet történelmi és kulturális összefüggései mégis épp elég biztosak ahhoz, hogy egy kétnyelvű imakönyv (*szidur*) így fordítsa: „Ma van a szent Sabbat, amelyen a leviták ezt *énekelnek* a Szentélyben.”¹² Vagy vehetünk egy másik szöveget is: *LeÉl baruch nimot jiténu. Lemelech Él hai vekajam, zimrot jomeru, vetisbachot jasmiiu*.¹³ A második mondatrész így fordítható: „a Királynak, az élő és örök Istennek, ők imákat mondanak és kiáltanak.” A *zemer* éneket jelent (többes számban: *zemirot*), és senki nem mond éneket prózában.

A másik szó, amely szokásosan helyettesíti az „énekelni”-t, a *likro* (olvasni). Ez a használat a mai napig él minden közel-keleti vallásban, zsidóban, keresztényben és muszlimban. Az arabban például megvan a zenét jelölő bevett kifejezés. De ez a kifejezés nem használatos a Korán éneklésére. A közelmúltban olvasható volt a lapokban, hogy a tálib fundamentalista erők betiltották a „zenét”

¹⁰ Esetlen, túlságosan is szó szerinti fordításban: „Ez a nap a Szent Sabbaté, amelyen a leviták énekelnek a Szentély Házában [=a Templomban].”

¹¹ [Az angol eredetiben a forrás:] Reuben Alcalay: *The Complete Hebrew-English Dictionary*. 114.

¹² *The Art Scroll Siddur*. Brooklyn, New York 1990. 489.

¹³ Uo. 412.

Afganisztán fennhatóságuk alá eső részein. Miközben a világi zene tilos volt, a Korán-recitációt buzgón végezték: csakhogy ezt nem tekintették „éneklésnek”. A bizánci rítusban ismert az „olvasómester” megnevezés. Héberül a hasonló feladatot ellátó személy neve *baal koré*. Ráadásul ez a héber értelem szerinti használat szinte minden elterjedtebb mai nyelvben folytatódik: *read*, *lire* és *lesen* a megszokott, nem pedig *sing*, *chanter* vagy *singen*. És a zsidók sem az „éneklés”-t használják az Írás zenei előadásának kifejezésére.

Lehetséges a Biblia mai kantillációjának leírása, de ebből nem vezethetünk le ismereteket az időszámításunk kezdetén alkalmazott sajátos eljárásokra vonatkozólag. Sőt, még csak föl sem becsülhetjük ezeknek a technikáknak a számát, amelyek különböző helyszíneken léteztek ugyanabban az időszakban. Mindazonáltal hasznos lehet összegezni a kortárs kantilláció főbb jellemzőit, és az ismert gyakorlatból tekinteni vissza a történeti előzményekre. A mai *chumas* (a liturgikus év egészére elosztott bibliai olvasmányokat tartalmazó könyv) a más-salhangzójeleken kívül a helyes kiejtést megkönnyítő magánhangzókat és a zenei előadást szabályozó hangsúlyjeleket is tartalmaz. Ezeket az ékezeteket *taamim likro* (egyesszámban: *taam*) vagy *trop* néven ismerjük. Mintegy két tucat létezik belőlük, és a taam jellegétől függően a vonatkozó szó alatt vagy fölött helyezkednek el. (Egy K. Elliger és W. Rudolph által összeállított táblázat a *Biblia Hebraica Stuttgartensia*-ban kb. huszonhét taamot számlál, és ezek között olyan is van, amilyennel nem találkoztam a Tóra vagy a haftárak olvasásakor.)¹⁴ Viszonylag gyakran előfordul, hogy az ékezet elhelyezése megfelel a hangsúlyozandó szótagnak, de ez nem általános. Minden taamnak van egy előkészítő szakasza a hangsúlyt megelőző szótag(ok)ra, és ugyanígy egy záró szakasza, amely a hangsúlyos szótaggal kezdődik. Ha az első szótag hangsúlyos, az előkészítő szakasz elmarad. Ha vannak további szótagok a hangsúly után, a záróhangok ezekre vannak elosztva. Az egyes taamokra jutó hangok kettő és egy tucat, vagy akár még több között mozognak. A *salselet*, a legtöbb hangot tartalmazó trop az egész Tórában is csak ritkán fordul elő. Az askenáz trop leginkább megszokott formájában a különféle taamok hangterjedelme együttesen egy nagy nónát alkot. Ez a terjedelem csökken, ha kevésbé hajlékony énekhanggal megáldott személy olvas, aki kénytelen a szavak folyamatos kiejtésére figyelni. Az egyes taamokra jutó hangok mennyisége ilyen körülmények között tehát csökkenhet.

A taamoknak nincs rögzített zenei formájuk. (A nyelvtani funkcióval való összefüggésük az, ami állandó.) Eltérnek különböző és különböző eredetre visszatekintő közösségek szerint. És eltérnek egymástól a taamok az olvasott könyvenként is: ugyanaz a jel eltérő zenei alakzatnak felel meg aszerint, hogy a Tórát, a Prófétákat, Eszter vagy Rut könyvét, a Siralmakat vagy a Prédikátort olvassák. (A tóraolvasás különféle rendszereinek összehasonlító áttekintését nyújtja így Abraham Idelsohn: *Jewish Music*. 1929. 44–46., de számos egyéb rendszer is van még, amelyeket Idelsohn hely szűkében nem említ.) Egy héberül nem tökéletesen

¹⁴ Ugyanezt a táblázatot közli Emanuel Tov: *Textual Criticism of the Hebrew Bible*. Minneapolis 1992. pl. 15., 395.

értő, de jó zenei emlékezőtehetséggel bíró ember bizonyára fölismeri a *Megilat Eszter* (Eszter könyve) egyes mondatainak szokatlan hangvételét, egyszerűen azért, mert a taamim értelmezése a szokásosból hirtelen a Siralmakéra változik.

Ennyi különböző forma és keverék meglepte figyelmeztet arra, hogy egyiket se próbáljuk erőszakosan visszavezetni az ókorig. Valójában a Reuchlin könyvében —*De accentibus*— 1518-ban közzétett rendszer is különbözik minden modern értelmezéstől, amely Idelsohn és mások táblázataiban található. De ha az egyéni rendszerek kora nem is állapítható meg biztonsággal, a tropot szabályozó elvek jóval több, mint ezer évesek. A jelenleg használatban lévő rendszer nyilvánvalóan Tiberiasban keletkezett 900 körül, és ez a legkésőbbi három közül: a másik kettő palesztinai és babilóniai. Emanuel Tovnál tanulmányozhatók a cambridge-i University Library MSS T-S 12 és T-S Box A38-as, a kairói genizából származó kéziratairól készült facsimilék, amelyek a két korábbi rendszert alkalmazzák.¹⁵

Több okból lehet arra következtetni, hogy az Írás kantillációja időszámításunk kezdőpontja előttre vezethető vissza. A forrás, amellyel ezt a véleményt a leggyakrabban támogatják, a *Megila* értekezés 4. fejezetéből való. Ezt a szokásosnál nagyobb terjedelemben idézem.

Sefatia rabbi továbbá azt mondta Johanan rabbi nevében: „Ha valaki dallam nélkül olvassa az Írást vagy összhangzás nélkül ismétli a Misnát, arról mondja az Írás, hogy «Én is azért adék nekik nem jó parancsolatokat.» [Ez 20,25] Abaje hevesen ellenkezett, mondván: „Amiért nem tud illón énekelni, alkalmaznod kell rá a verset: «és ítéleteket, melyek által ne élneek?»”

Smith megjegyzi, hogy „Jóllehet ez a megállapítás azt mutatja, hogy az Írás nem-kantillálása hivatalosan helytelennek minősült, érvényessége az ókori zsinagógára igen kétséges, minthogy egyértelműen Misna utáni.”¹⁶ E megfigyelés tautologikus. Tartalmánál fogva a részlet gemara, és így Misna utáni. De —mint korábban kifejtettem— a gemara jellegében és tartalmában nem független a misnától, amelyből ered és amelyet kifejt.

Hogy helyreállíthassuk e gemara szövegösszefüggését, egészen a 31b végéig kell visszatérnünk a megelőző misnában. Így kezdődik: *BePeszah korin beparasat Moadot sel Torat kohanim.*

Pészachkor a Leviticusból olvassuk [kiemelés tőlem] az ünnepek szakaszát. (23) Pünkösdkor „Hét hetet” (MTörv 16,9 skk.); újévkor „A hetedik hónapban, a hónap első napján” (Lev 23,23 skk.); engesztelőnapon „Aron két fiának halála után” (Lev 16); a Sátrak első napján az ünnepek szakaszából olvasunk a Leviticusból, és a többi napon az ünnepek följajánlásairól (Szám 29,12 skk.); Chanukakor a fedelmek szakaszát olvassuk (vagyis az oltár fölszentelését [Szám 7]); Purimkor „Ekkor jött Amálék” (Kiv 17,8 skk.); újholdkor „Hónapjaitok elején” (Szám 28,11 skk.); a Ma'amadotnál a teremtés történetét; böjtnapokon [a gaoni hagyomány szerint: esőért

¹⁵ Uo. pl. 13. és 14. 393f.

¹⁶ „Ancient Synagogue 6.

tartott böjtök] az áldások és átkok szakaszát (Lev 26). Az átkok szakaszát nem szabad megtörni, hanem végig egyvalaki olvassa. Hétfőn, csütörtökön és szombaton a minchán a szokásos hetiszakaszt kell olvasni, és ez nem számít be a fölolvadásba [a következő szombaton], amint írva van: „És kihirdette Mózes az Örökkévaló ünnepnapjait Izráel fiainak” (Lev 23,44); ami azt is jelenti, hogy elrendeltetésük része, hogy mindegyik a maga idejében olvassassék.

Legalább három pont magára vonja a figyelmünket. Először: a misna elvárja, hogy olvasói képzetek legyenek. Az illetőnek elég jól kell ismernie a Tórát ahhoz, hogy könnyen megértse a hivatkozást a „Hét hetet”-re és a „fejedelmek szakaszára”. A többi utalás bizonyos mértékig világos, de ez a kettő talán kevésbé. És ha igen, megtalálni ezeket egy tekercsen, amelyen nincs oldalszám, nincs cím a hetiszakaszok és a fejezetek előtt, nincs versszámozás: ez nem valami zöldfülűt föltételez, még ha folyékonyan beszél is héberül! Másodszor: a misna arról a korról szól, amelyben a Szentély még állt, mert a *ma'amadot* intézményét ebben az időben tartották fenn. Ennélfogva legalább időszámításunk első évtizedeiig vezet vissza. Harmadszor: a zsidó olvasmányciklus nem szigorúan *lectio continua*. Minden fontos ünnepnek saját olvasmányanyaga van, amely megszakítja a kört.

A rákövetkező terjedelmes gemara értelmezi a misnát, további gyakorlati részletekkel és ezek magyarázatával szolgál. A misnára való, szakaszonként visszatérő hivatkozások tagolják, amilyen a *Ma'amadot* olvasmányának fölvetése. E hivatkozások nem követnek időrendet. Bár az idézett tekintélyek későbbiek, egy több száz éve fennálló szájhagyományról fejtik ki értelmezésüket.

Ez tehát a kitérőnk alapját képező gemara szerepe. Ha valaki visszatér az általam idézett részlet lelegejéhez, észreveszi, hogy az értelmezés nem Sefatia rabbival kezdődött. A bölcs Johanon rabbitól idéz, és sehol nem szerepel, hogy ez a fölfogás őtőle indult volna. Természetesen ellenem lehet vetni, hogy „Nem bízom egy önmagát több száz évesnek mondó szájhagyomány igazságtartalmában.” De egy ilyen megjegyzés azt tanúsítja, hogy az illető aligha érti meg a szájhagyomány szerepét egészen a Távol-Keletig és Indiáig, és kevésbé tudja fölmérni, hogy az állandóságnak milyen mértékét voltak képesek biztosítani ezek a régi kultúrák például a Védák hagyományozásában.

A gemara további érdekességét adja témánk szempontjából, hogy a Misna megtanulását is dallammal kívánja meg.¹⁷ A *Toszafo*t tájékoztat arról, hogy a dallam az emlékeztést volt hivatott segíteni. És ha a dallam szükséges volt a Misna tanulásához, összehasonlíthatatlanul fontosabb volt magának a Tórának a tanulásához.

Vannak más —többé vagy kevésbé tárgyyszerű— talmudi szakaszok is, amelyek a tóraolvasás zenei jellegét sugallják. Nehemiás könyvének 8. fejezete annak a hosszú, nyilvános tóraolvasásnak van szentelve, amelyet Ezdrás, az írástudó

¹⁷ A dallam szerepéről a Misna mai orális hagyományozásában ld. Frank Alvarez-Pereyre: *La Transmission orale de la Mishnah*. (Yuval Monograph Series VIII [=Ethnomusicologie V]. Jerusalem 1990.) és szintén tőle „The Rules of the Oral Transmission of the Mishnah According to the Aleppo Tradition”, in *Jewish Oral Traditions. An Interdisciplinary Approach* (Yuval Studies of the Jewish Music Research Centre VI. Jerusalem 1994.)

tartott a Ros HaSanah első napján. A 8. versből megtudjuk: „Az Isten törvényének könyvét nagy nyilván olvasák vala, és azt magyarázzák vala, hogy az Írást érthetnék.” Ezt a helyet a Babilóniai és a Jeruzsálemi Talmud *Megila* értekezése is idézi, a Babilóniai *Nedarim* értekezése ráadásul így kommentálja (37b):

„És azt magyarázzák vala”: ez a versek közti megállást jelenti; „hogy az Írást érthetnék”: ez a hangsúlyozást jelenti vagy más változat szerint a maszoréta hangjelzéseket.

A „hangsúlyozás” a héber *pisuk taamim* fordítása.

Az idők során a taamim három feladatot látott el. Ezeket az Emanuel Tovnál olvasható sorrendben közlöm:

- 1) Zenei vezérfonállal szabályozni a bibliai fölolvastást a zsinagógában.
- 2) Jelölni a nyomatókat az egyes szavakon.
- 3) Jelölni a szavak közti mondattani viszonyt, mind elválasztó, mind összekötő helyzetben.¹⁸

Figyelemreméltó, hogy Tov kiemeli a zenei funkciót.

*Kezdetben a hangsúlyozás valószínűleg arra szolgált, hogy jelölje a fölolvastás zenei vázát, jóllehet egyes szakértők az értelmező-mondattani szerepet tartják elsődlegesnek. Az ékezetek hagyományja ősi ...*¹⁹

A mondattani szerep bizonyos esetekben persze alapvető. Tov ezt a Kiv 17,9 példáján mutatja be. A verset központozás nélkül, fordításban közlöm: „És szólott Mózes Józsuához válogass ki nekünk férfiakat és menj ütközz meg Amálékkal holnap én ott állok a domb tetején és Isten vesszeje kezemben lesz.” Szóközök, központozás és kezdőbetűk hiányában a taamim az, ami világossá teszi, hogy a „holnap” elsősorban a Józsuának adott parancshoz tartozik-e (ha megállás van utána), vagy inkább Mózes szerepének leírását egészíti ki (ha a megállás előtte van). Az efféle szöveghelyek ritkák, de érzékeltetik a zenei megformálás jelentőségét a szöveg értelmezésében. Az a tény, hogy magában a Talmudban is szerepelnek a tagolást érintő nézeteltérések, nem kisebbíti ezeknek az olvasatoknak a fontosságát, hanem figyelmeztet, hogy ne tekintsük az elmúlt évezred változatait feltétel nélkül azonosnak az eredetiekkel.

Egyes ékezetek elválasztást jelölnek, méghozzá különböző fokozatokban. Mások összekapcsolnak. A stílust zenei terminusokkal leírva hasznos megjegyezni, hogy nemcsak a dallamelemek formulaszerűek már természetüknél fogva, hanem a taamok szabályszerű egymásra következőzése miatt magasabb szinten is megisméltódnak a formuláris szerkezetek. Anélkül, hogy bármilyen közvetlen hatást föltételeznénk a kereszténység zenei gyakorlatára: a gregorián énekben megfigyelhető formulahasználat jóval ősbibb, eltérő liturgiákhoz kötődő, formuláris gyakorlatok leszármazottja.

(Ford. Földváry Miklós István)

¹⁸ Uo. 68. (Ld. még a Tov-féle irodalomjegyzéket a 67. oldalon!)

¹⁹ Uo.